

УДК 347.91

Володимир ШЕВЧЕНКО,
секретар судової палати з цивільних справ апеляційного
суду Сумської області

Світлана ЩЕРБАК,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Державного вищого навчального закладу «Українська
академія банківської справи Національного банку України»,
доцент, кандидат юридичних наук

РЕАЛІЗАЦІЯ РОЗПОРЯДЧИХ ПРАВ СТОРІН У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ТА ПРИ ВИКОНАННІ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Потреби практики, що є орієнтиром модернізації цивільного судочинства, зумовлюють вдосконалення існуючих процесуальних механізмів, зокрема й тих, що застосовуються під час вирішення питань, пов'язаних із виконанням судових рішень. Розглядаючи змістовну сторону процесуальних прав, особливу увагу слід приділити процесу їх реалізації, під час якого розкриваються їх специфічні особливості.

Поряд із усталеною традиційною класифікацією процесуальних прав сторін цивільного процесу на загальні та спеціальні, в доктрині існує й інша класифікація, критерієм якої виступає можливість впливу на матеріально-правові блага сторін процесу. Зокрема, досліджуючи процесуальні права сторін в суді першої інстанції, О.М. Балашов [1] розділяє їх на дві групи: 1) права, пов'язані з участю в судовому розгляді;

2) процесуальні права розпорядчого характеру, до яких відносять: право змінити підставу або предмет позову, збільшити або зменшити розмір позовних вимог; право відмовитись від позову; право визнати позов; право на укладення мирової угоди.

Перелік наведених процесуальних прав сторін цивільного процесу законодавчо закріплений у ст. 31 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), однак поняття «розпорядчого права» в тексті цього Кодексу не вживається, що дає підстави для різного тлумачення як обсягу розпорядчих процесуальних прав, їх впливу на правозастосування, так і необхідності здійснення державно-правового контролю за використанням засобів та способів захисту прав та законних інтересів осіб, які беруть участь у справі.

Обсяг правомочностей сторін та інших заінтересованих осіб у цивільному судочинстві досліджувався, як правило, в контексті принципу диспозитивності, а з позиції правового статусу суб'єктів процесуальних правовідносин, яким надано можливість впливати на судочинство, розглядався ще й в площині диспозитивності як риси методу цивільного процесуального права [2]. Висловлені вченими думки дозволяють виділити три основні підходи, за яких сторони та інші заінтересовані особи в ході розгляду справи мають можливість розпорядження: 1) виключно процесуальними правами (Р.Е. Гукасян); 2) процесуальними правами та суб'єктивними матеріальними правами і засобами їх захисту (А.О. Мельников); 3) матеріальними правами, спір щодо яких став предметом судового розгляду, і процесуальними правами, що впливають на рух процесу (Н.І. Авдеєнко, О.Ф. Клейнман, В.М. Семенов, М.К. Треушніков).

У теорії процесуальна диспозитивність також пов'язується з можливістю суб'єктів матеріально-правових відносин здійснювати суб'єктивні права на свій розсуд, з диспозитивністю матеріальною. Тобто учасники спірних матеріальних правовідносин вправі за допомогою суду розпоряджатися як процесуальними правами, так і спірним матеріальним правом. Подібна позиція була підтримана й законодавцем, адже відповідно до положень ч. 2 ст. 11 ЦПК України особа, яка бере участь у справі, розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Суб'єкти спірних правовідносин у цивільному судочинстві зберігають належне їм право розпоряджатися матеріальним правом, щодо якого ведеться спір, однак здійснювати це вони можуть лише процесуальними засобами.

Будучи суб'єктами цивільних правовідносин, а згодом набувши статус сторін виконавчого провадження, ці особи продовжують користуватися диспозитивністю не лише у відносинах з третіми особами, але й у відносинах між собою. Виступаючи як стягувач або боржник, вони вправі укладати між собою будь-які угоди, а також вчиняти дії щодо фактичного виконання вимог виконавчого документа. Для них доступні такі цивільно-правові ін-

струменти, як новація, прощення боргу, зарахування та інші.

У цьому контексті актуалізуються відомі ще з радянських часів питання співвідношення матеріального права з процесом, зокрема, заслуговує на підтримку висловлена О.В. Івановим [3] думка про те, що зв'язок матеріального права з процесом забезпечується тим, що матеріальні охоронювальні правовідносини виникають та реалізуються лише паралельно з розвитком процесуальних.

Здійснення сторонами (однією з них) розпорядчих дій шляхом застосування цивільно-правових інструментаріїв за умови наявності відкритого виконавчого провадження вже не може відокремлюватися від діяльності державного виконавця, а тому безпосередньо впливатиме на динаміку виконання та відповідним чином втілюватися в процесуальних правах, значною мірою, розпорядчих правах сторін виконавчого провадження.

Вищевикладені підходи, пов'язані з різним тлумаченням природи розпорядження своїм правом в процесі розгляду цивільної справи, іманентно позначаються й на визначенні вченими поняття та змісту розпорядчих прав сторін. Так, Є.Р. Русинова [4] визначає розпорядчі права сторін цивільного процесу як закріплені в ЦПК України суб'єктивні процесуальні права, що надають можливість сторонам змінити комплекс наданих їм процесуальних засобів захисту свого права або охоронюваного законом інтересу, пов'язаних з пред'явленням позовом. О.В. Шутенко [5], називаючи ці права універсальними, зазначає, що ними сторони визначають межі судового захисту, впливають на рух справи та суть рішення. Найбільш точною видається позиція О.М. Балашова [6] про те, що користуючись розпорядчими правами, сторони впливають як на хід розгляду спору судом (процесуальна сторона), так і вирішують питання щодо набуття або відчуження будь-якого матеріального блага (матеріальна сторона).

О.Є. Варахсіним [7] виділені ознаки розпорядчих прав: 1) реалізація розпорядчого права передбачає відмову його суб'єкта від судового захисту; 2) реалізація розпорядчого права можлива лише за легітимації його судом; 3) суб'єктами розпорядчого права є сторони, а також треті особи, які заявляють самостійні вимоги; 4) реалізація розпорядчого права здійснюється шляхом активних дій суб'єкта.

Подібних висновків автор дійшов, не включаючи до складу розпорядчих прав прав позивача, пов'язаних зі зміною позову, звуживши таким чином сферу дії розпорядчих прав лише до таких прав, як відмова від позову, визнання позову та укладення мирової угоди. Однак розпорядження стороною своїми процесуальними правами безпосередньо пов'язується із розпорядженням спірним матеріальним правом. Свобода заінтересованих осіб у цивільному процесі виражається у можливості впливати на предмет процесу, об'єкт захисту та на рух процесу [8].

Уточнення потребує й виділення такої ознаки розпорядчого права, як

легітимація його реалізації судом, адже судовий контроль здійснюється не з приводу реалізації розпорядчим правом, а за розпорядчими діями сторін [9], що не є тотожними поняттями.

При виконанні судового рішення державним виконавцем, тобто в умовах, коли правовідносини сторін набувають безспірного характеру, їх права та обов'язки підтверджені судовим актом, що набрав законної сили, спору між сторонами вже не існує. З огляду на це, слушною, хоча і не безспірною, виглядає думка В.О. Гурєєва з приводу того, що «відсутність спору про право між сторонами не свідчить про відсутність конфлікту, і, в першу чергу, конфлікту інтересів стягувача та боржника. За таких обставин недавній відповідач, що тепер є боржником, нерідко намагається звільнити себе від фактичного виконання судового рішення або хоча б мінімізувати його наслідки для своєї майнової сфери... конфлікт інтересів між ними практично завжди неминучий» [10]. Уявляється, що більш доцільним є відокремлювати поняття спору як правового явища, а конфлікту – як соціального [11].

З огляду на це, у виконавчому провадженні вже не йдеться про широкі можливості вільного вибору сторонами варіантів своєї поведінки, саме ж коло розпорядчих прав сторін виконавчого провадження зводиться до мінімуму: їх можна визначити як право стягувача на відмову від стягнення та право сторін (стягувача та боржника) на укладення мирової угоди в процесі виконання, реалізація яких спрямована на закінчення виконавчого провадження.

Зазначене дозволяє дійти висновку про те, що в процесі виконання є певні ознаки диспозитивності, однак вони не досягають рівня принципу.

І хоча деякі вчені схиляються до думки про використання комбінованого способу правового регулювання, що поєднує ініціативу стягувача із заходами державного примусу, що здійснюються органами примусового виконання, для чого пропонують розширити коло процесуальних дій, надавши державному виконавцю (а не сторонам виконавчого провадження – прим. авт.) право здійснювати певні дії за власною ініціативою без заяви стягувача (наприклад, накладати арешт на майно боржника у разі відкриття виконавчого провадження без клопотання стягувача) [12], треба визнати, що виконавчому провадженню не властиве стимулювання ініціативи та активності сторін, а тому доволі складно виявити головну складову диспозитивності – можливу залежність характеру актів державного виконавця від розпорядчих актів та процесуальних дій учасників процесу (перш за все та головним чином сторін) [13], чим пояснюється відсутність у них групи розпорядчих процесуальних прав, спрямованих на розвиток процесу виконання судового акта. Незважаючи на те, що у виконавчому провадженні передбачені такі специфічні права, як право на встановлення або зміну способу і порядку виконання, що може вплинути як на предмет виконання та на подальший рух самого процесу виконання, однак їх виникнення не

пов'язується з волевиявленням стягувача як ініціатора процесу виконання, а залежить від інших чинників, передбачених Законом України «Про виконавче провадження» (наприклад, від наявності обставин, що ускладнюють виконання рішення або роблять його неможливим).

Характеризуючи реалізацію розпорядчих прав сторін в процесі виконання, зосередимо увагу на їх практичному застосуванні та здійсненні судового контролю за розпорядчими діями сторін. Дані питання стали предметом узагальнення практики вирішення судами Сумської області у 2013 році – першому півріччі 2014 року процесуальних питань, пов'язаних із виконанням судових рішень у цивільних справах (статті 367–382 розд. VI ЦПК України), нещодавно проведеного апеляційним судом Сумської області.

Зі змісту положень ст. 372 ЦПК України вбачається, що, не зважаючи на її назву: «Мирова угода в процесі виконання», цією статтею передбачається не лише укладення мирової угоди у виконавчому провадженні, але й відмова стягувача від примусового виконання.

Стаття 372 ЦПК України потребує конкретизації, не зважаючи на відсилочний характер положень ч. 3 цієї статті, де зазначено про те, що за результатами розгляду мирової угоди або відмови від примусового виконання суд постановляє ухвалу відповідно до положень цього Кодексу.

Тобто суд при вирішенні питання щодо визнання мирової угоди або відмови від примусового виконання має керуватися нормами ст. 175 ЦПК України, що регулює процесуальний порядок укладення мирової угоди сторін під час розгляду цивільної справи. Отже, суд вирішує питання щодо визнання укладеної між сторонами виконавчого провадження мирової угоди чи відмови стягувача від примусового виконання в судовому засіданні з викликом сторін та державного виконавця. Суд зобов'язаний роз'яснити сторонам наслідки визнання відмови від примусового виконання рішення чи мирової угоди, бо згідно з пунктами 1, 2 ч. 1 ст. 49 Закону України «Про виконавче провадження» визнання судом відмови стягувача від примусового виконання рішення суду або визнання судом мирової угоди між стягувачем і боржником у процесі виконання є підставами для закінчення виконавчого провадження.

Метою мирової угоди, укладеної у виконавчому провадженні, вже не є врегулювання спору, який вирішений судом ще до звернення до державної виконавчої служби. Мирова угода укладається сторонами виконавчого провадження в разі, коли у них виникають обґрунтовані сумніви щодо виконання ухваленого судом рішення або його виконання в повному обсязі.

Питання щодо визнання мирової угоди може вирішуватися судом лише в рамках виконавчого провадження, тобто після винесення державним виконавцем постанови про відкриття виконавчого провадження, що відповідно означає, що суд не може визнавати мирові угоди, укладені в проміжок часу між набранням рішення суду законної сили і до моменту відкриття

виконавчого провадження, після закінчення виконавчого провадження або повернення виконавчого документа стягувачеві, зокрема, у випадках, коли виконавче провадження відсутнє чи вже перебуває в архіві органу ДВС.

Актуальним в судовій практиці є питання перевірки умов мирової угоди судом, адже критерії, які обумовлюють свободу розсуду сторін при укладенні мирової угоди, визначені ч. 2 ст. 372 ЦПК України: суд має право перевірити і не визнати мирову угоду, якщо це суперечить закону або порушує права чи свободи інших осіб.

Сучасні наукові підходи щодо природи мирової угоди свідчать про тенденцію розглядати її як судову процедуру, що має характер примирення (або як договір про примирення), в основу якого не покладається обов'язкова законодавча ознака мирової угоди, як взаємні поступки сторін, у результаті чого сутність мирової угоди видозмінюється на взаємовигідність для сторін.

Судова практика також свідчить про те, що під час вирішення питань про визнання мирової угоди суди першої інстанції іноді погоджуються з умовами мирових угод, в яких йдеться про поступки лише з боку однієї зі сторін, зважаючи на досягнення визначеності у відносинах між сторонами з метою завершення процесу.

У зв'язку з цим привертають увагу нові акценти трактування змісту мирових угод, пов'язані з правом суду вийти за межі розглядуваного правовідношення, що впливатиме з надання сторонам права виходу за межі правового спору та дозволитиме сторонам досягнути взаємовигідного розв'язання їх проблем з урахуванням власних інтересів [14].

Чи допустима свобода розсуду сторін при виконанні рішення суду щодо нерухомого майна, яке не було предметом спору в цивільній справі? Нерідко сторони виконавчого провадження намагаються шляхом укладення мирових угод здійснити перехід прав власності на нерухоме майно.

У таких випадках видається правильною практика тих місцевих судів, які відмовляють у визнанні таких мирових угод, не зважаючи на положення статей 328, 380 ЦК України і ст. 19 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно і їх обтяжень», згідно з якими право власності на житловий будинок набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема, з правочинів, а підтвердженням прав на нерухоме майно є рішення судів, що набрали законної сили, зокрема ухвали про затвердження (визнання) мирової угоди. При цьому суди виходять з того, що вказане житло не було предметом судового спору, а тому в рахунок примусового стягнення грошових коштів слід застосовувати спеціальний порядок звернення стягнення на таке нерухоме майно, який визначений статтями 52, 58, 62, 63 Закону України «Про виконавче провадження» та яким передбачено вчинення ряду дій (опис, арешт, оцінка, внесення відомостей до відповідних реєстрів) та реалізація шляхом продажу з прилюдних торгів.

Наприклад, Роменський міськрайонний суд ухвалою від 21 січня 2014 року (справа № 585/2499/13) відмовив у визнанні мирової угоди, згідно з умовами якої в рахунок виконання судового рішення про стягнення з боржника на користь стягувача 10000 грн. різниці вартості часток земельних ділянок, боржник передає у власність стягувачеві належні йому 3/25 частини житлового будинку.

Ухвалою Ковпаківського районного суду м. Суми від 27 січня 2014 року (справа № 592/450/14) відмовлено у визнанні мирової угоди, згідно з якою в рахунок стягнення з боржника на користь стягувача заборгованості в розмірі 8833441 грн. до цього стягувача на праві власності переходять належні боржнику житловий будинок і частина магазину [15].

Розглядаючи таке розпорядче право стягувача, як право на відмову від примусового виконання, треба зауважити, що правила ст. 372 ЦПК України щодо визнання судом відмови стягувача від примусового виконання не узгоджуються з іншими положеннями ЦПК України. Йдеться про аналогічне право позивача на відмову від позову, передбачене ст. 174 ЦПК України, зі змісту якої вбачається, що суд при вирішенні питання щодо відмови позивача від позову не здійснює перевірку законності такої відмови, тобто не зобов'язаний перевіряти, чи не суперечить відмова від позову закону та чи не порушує права, свободи чи інтереси інших осіб.

На відміну від ЦПК УРСР 1963 року, де відмова позивача від позову була предметом судового контролю, у ЦПК України 2004 року була закладена протилежна ідея – обов'язковості відмови позивача від позову для суду, що свідчить про звуження сфери публічного втручання у приватні інтереси сторін.

Право позивача на відмову від позову неодноразово піддавалося сумніву, що слід пов'язувати з кардинальними змінами, які відбулися в матеріальному праві, особливо цивільному, та призвели до значного розширення можливості суб'єктів правовідносин діяти на свій розсуд. Відмова від захисту приватних інтересів навряд чи може порушити права інших осіб як у цивільному судочинстві, так і у виконавчому провадженні, а тому положення щодо обов'язку суду перевіряти, чи не суперечить відмова від примусового виконання закону та чи не порушує права, свободи чи інтереси інших осіб, потребують уніфікації.

Отже, подальший розвиток диспозитивних засад у цивільному судочинстві слід пов'язувати з розширенням меж дії розпорядчих прав сторін, а, в свою чергу, судовий контроль за розпорядчими діями сторін має узгоджуватися зі свободою заінтересованих осіб у можливості розпоряджатися своїми як процесуальними, так і матеріальними правами.

Перелік використаних джерел

1. *Балашов А.Н. Процессуальные права сторон в суде первой инстанции (проблемы теории и практики) : учебное пособие. – Саратов : изд-во Саратов. гос. акад. права, 2007. – 88 с. – С. 27.*
2. *Комиссаров К.И. Диспозитивность как принцип и черта метода гражданского-процессуального права // Краткая антология уральской процессуальной мысли. – С. 249—250.*
3. *Иванов О.В. О связи материального и гражданского процессуального права // Правоведение. – 1973. – № 1. – С. 47—53.*
4. *Русинова Е.Р. Распорядительные права сторон в гражданском процессе : автореф. канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 2003. – 24 с. – С. 7.*
5. *Шутенко О.В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві : автореф. канд. юрид. наук. – Х., 2003. – С. 11.*
6. *Вараксин А.Е. О понятии и признаках распорядительного права в гражданском судопроизводстве // Вестник Челябинского государственного университета. Право. Вып. 27. – 2013. – № 17 (308). – С. 10—14.*
7. *Сахнова Т.В. Курс гражданского процесса : теоретические начала и основные институты. – М. : «Волтерс Клувер», 2008. – 696 с. – С. 92.*
8. *Клепикова М.А. Судебный контроль за распорядительными действиями сторон в гражданском и арбитражном процессе // Арбитражный и гражданский процесс. – 2005. – № 9. – С. 5—9.*
9. *Гуреев В.А. Разумность как принцип права в деятельности судебного пристава-исполнителя // Законы России : опыт, анализ, практика. – 2010. – № 9.*
10. *Пилехина Е.В. Мировое соглашение в практике арбитражного суда и суда общей юрисдикции : автореф. дис. канд. юрид. наук. – СПб, 2001. – 23 с. – С. 11.*
11. *Мурадян С.М. Истина как проблема судебного права. – М. : Юристъ, 2004. – 312 с. – С. 26.*
12. *Тимченко Г.П. Розпорядчі права сторін у судовому процесі : деякі аспекти проблеми // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 1. – С. 156—163.*
13. *Ухвала апеляційного суду Сумської області по справі № 585/2499/13-ц [Електронний ресурс] — Єдиний державний реєстр судових рішень. – URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37224841>, ухвала апеляційного суду Сумської області по справі № 592/450/14 [Електронний ресурс] — Єдиний державний реєстр судових рішень. – URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37760363>.*

ШЕВЧЕНКО В., ЩЕРБАК С. Реалізація розпорядчих прав сторін у цивільному судочинстві та при виконанні судових рішень.

Стаття присвячена прояву процесуальних прав, що дозволяють сторонам впливати на їх матеріально-правові блага під час розгляду судом цивільної справи та при виконанні судових рішень. Наведена порівняльна характеристика обсягу розпорядчих прав, зроблені пропозиції, спрямовані на

вдосконалення законодавства, що регулює процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень.

Ключові слова: розпорядчі права, розпорядчі дії, судовий контроль, мирова угода, відмова від примусового виконання.

ШЕВЧЕНКО В., ЩЕРБАК С. Реализация распорядительных прав сторон в гражданском судопроизводстве и при исполнении судебных решений

Статья посвящена проявлению процессуальных прав, разрешающих сторонам влиять на их материально-правовые блага во время рассмотрения судом гражданского дела и при исполнении судебных решений. Приведена сравнительная характеристика объема распорядительных прав, сделаны предложения, направленные на усовершенствование законодательства, регулирующего вопросы, связанные с исполнением судебных решений.

Ключевые слова: распорядительные права, распорядительные действия, судебный контроль, мировое соглашение, отказ от принудительного исполнения.

SHEVCHENKO V., SHCHERBAK S. Realization of prescriptive rights for sides in the civil legal proceeding the execution of judicial decisions.

The article is devoted to the development of procedural rights that allow parties to affect their material-legal benefits during consideration of court civil case and in the performance of judicial decisions. The author presents comparative characteristics of prescriptive rights, also made proposals aimed at improving the legislation governing procedural issues related to the execution of judicial decisions.

Key words: prescriptive law, prescriptive actions judicial control, settlement agreement, waiver of the enforcement.